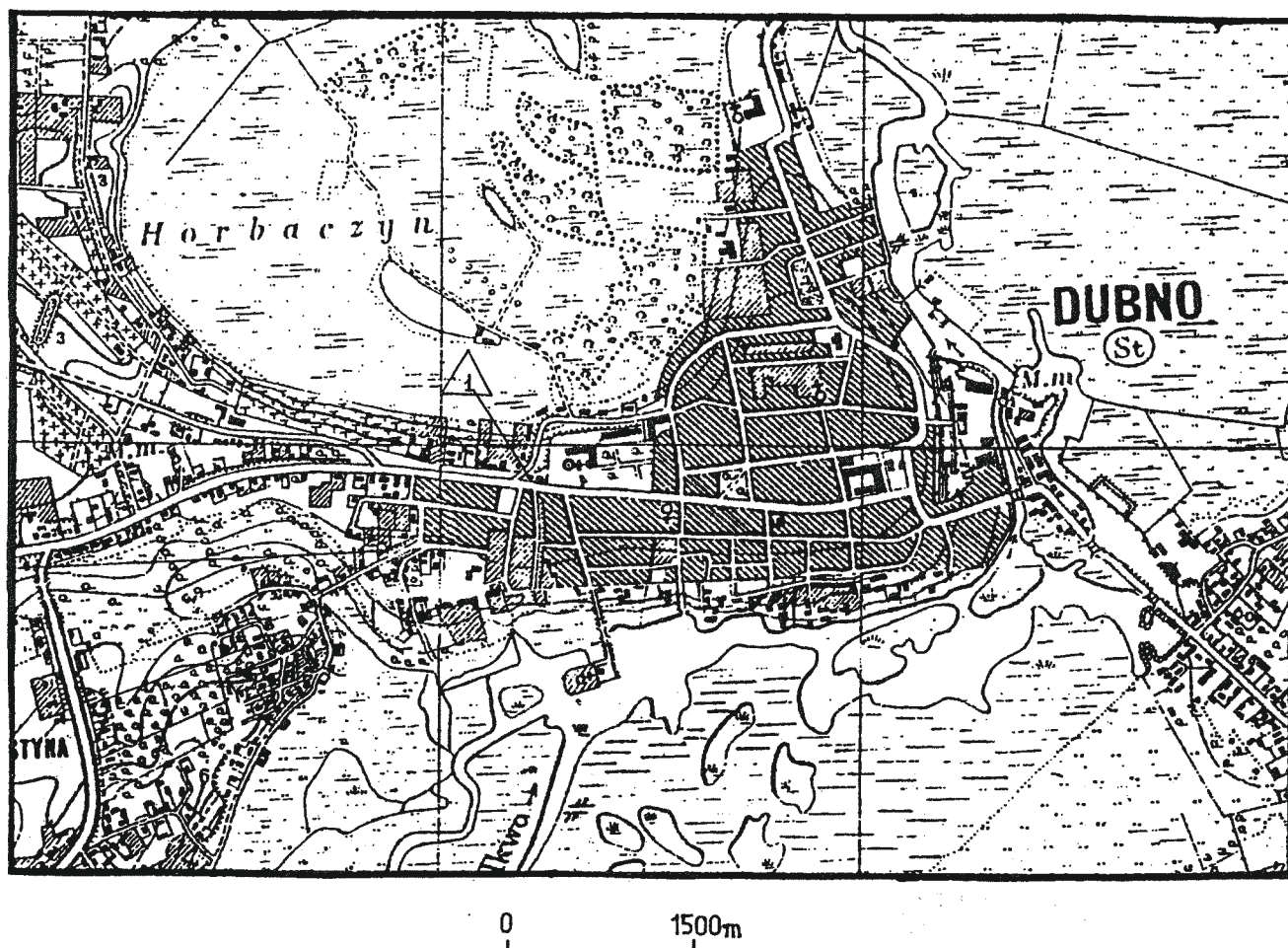

Wiera Hupała, Maria Łosyk, Olga Osadcza

Brama Łucka w Dubnie

W obrębie miasta Dubno, którego początki sięgają XI w. (*Litopys...* 1989, s. 155), zachowało się zaledwie kilka zabudówek z okresu późnego średniowiecza. Są to: zamek ks. Ostrojskich, cerkiew Spasa, synagoga oraz Brama Łucka. Do tej pory nie były one przedmiotem szerszych zainteresowań naukowych. Dotyczy to zwłaszcza Bramy Łuckiej.

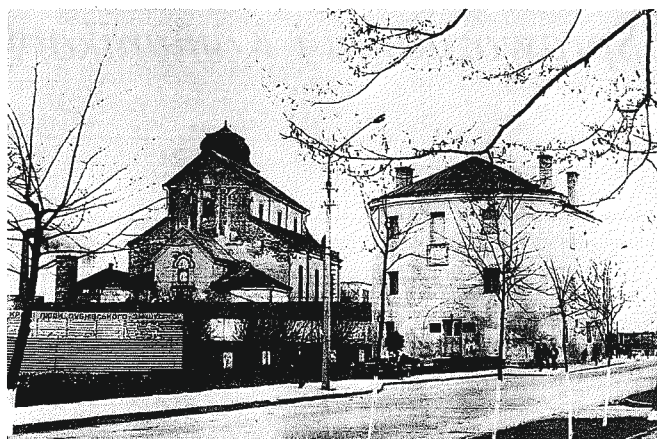
Miasto Dubno położone jest na lewym brzegu rzeki Ikwy (ryc. 1) na niewielkim płaskowyżu rozciągającym się w kierunku wschodnim. Od południa, wschodu i północy rzeka oblewa Dubno broniąc dostępu do miasta. Prawy brzeg Ikwy z licznymi stawami i bagnami stanowił dodatkowe zabezpieczenie. Najłatwiejszy dostęp do miasta znajdował się od stro-

Ryc. 1. Plan miasta Dubno: 1 – Brama Łucka

Abb. 1. Allgemeiner Stadtplan von Dubno: 1 – Łucka-Tor

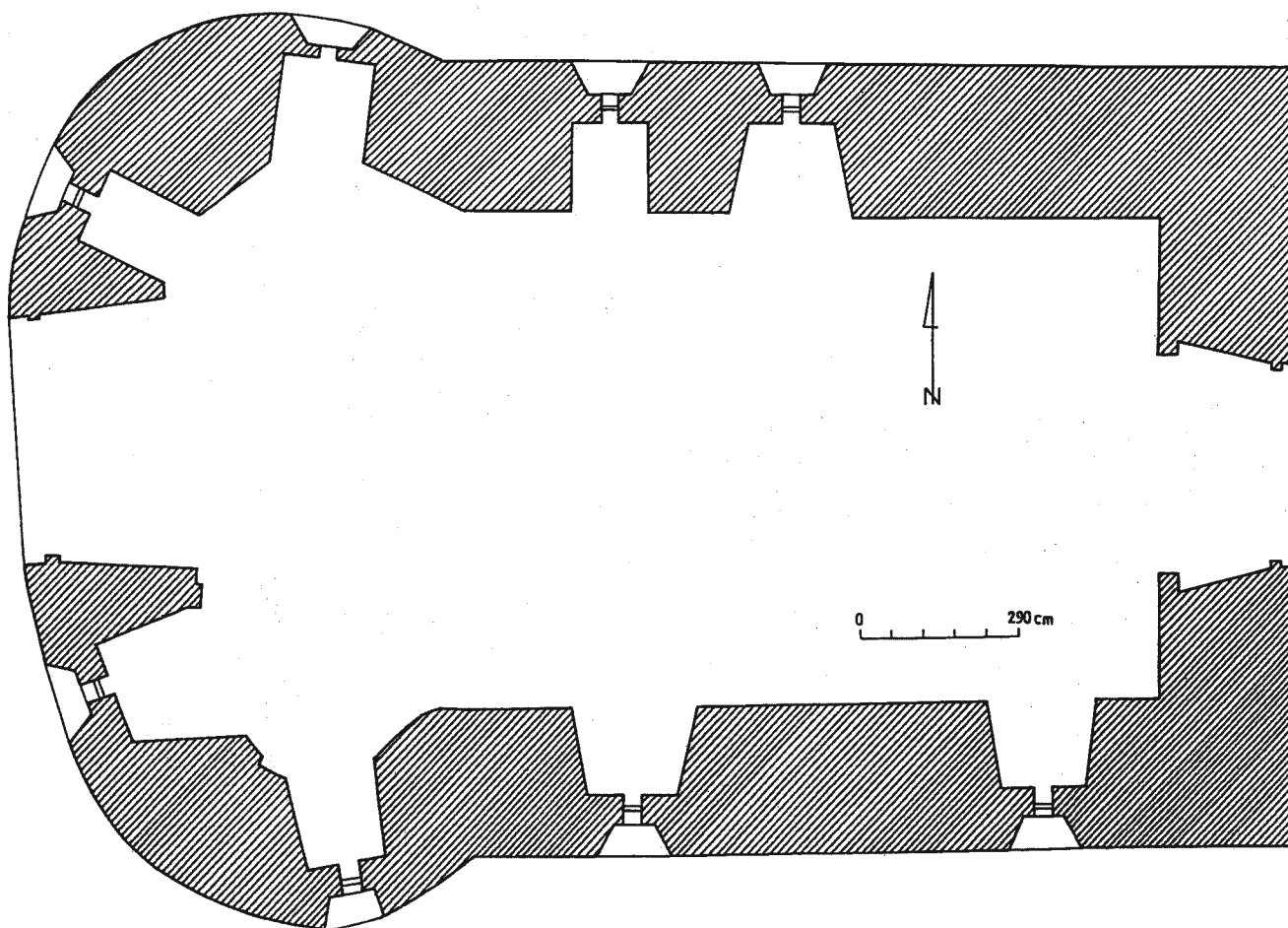
Рис. 1. Общий план города Дубно: 1 – Луцкие ворота.

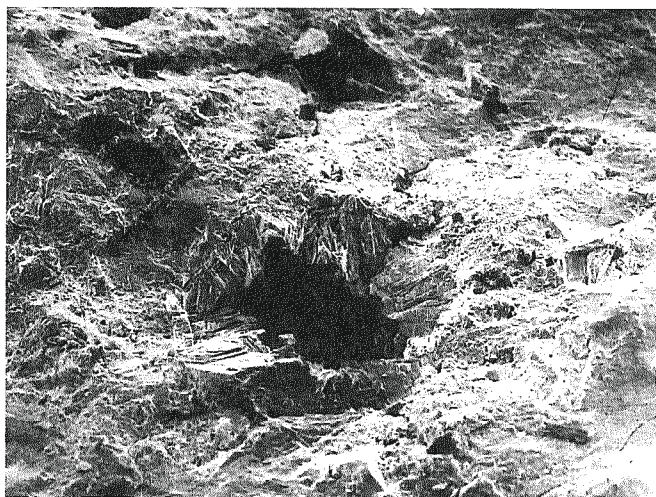
Ryc. 2. Dubno. Brama Łucka. Fotografia z lat 1960–1970
Abb. 2. Dubno. Łucka-Tor. Foto aus den Jahren 1960–70
Рис. 2. Дубно. Луцкие ворота. Фото 1960–70-х гг.

ny zachodniej. Usypano tutaj wał i zbudowano bramę z ciosów kamiennych (*Słownik...* 1881, s. 194–195). Przed wałem znajdowała się głęboka fosa z kamiennym mostem. Prowadził stąd trakt w kierunku Łucka, od którego pochodzi nazwa bramy. Dokładna data jej budowy nie jest znana. Przyjmuje

się, że mogło to mieć miejsce na początku XVI w. kiedy właścicielem miasta został ks. Konstanty Ostrogski (1460–1530). Nie znany jest również jej budowniczy. Brama Łucka była ważnym elementem obronnym. Łączy ona dwa pomieszczenia – owalne (od strony zachodniej) i prostokątne (od strony wschodniej). Długa oś pomieszczenia zorientowana jest po linii północ-południe, krótka zaś prostopadle do wału (zachód-wschód). Charakterystyczne jest, że na całej swej szerokości wieża wysunięta jest na zewnątrz wału, co zwiększało zarówno widoczność przy dojeździe do wjazdu, jak i pole ostrzału flankowego (ryc. 2). Prostokątne pomieszczenie częściowo wcinano się w wał, jednak w większości chroniło się za wałem, tzn., że wieża od tyłu była dobrze osłonięta. Pierwotny wygląd wieży jest ciągle przedmiotem dyskusji. Uważa się, że na początku budowla posiadała jedno (*Słownik...* 1881, s. 194) lub dwa (I. Lozoviuk 1991) piętra i dopiero na przełomie XVI–XVII w. dobudowano trzecią kondygnację. Wieża była doskonale wyposażona w sprzęt bojowy. Lufy dział w strzelnicach widać było na każdym piętrze. Wnętrze budowli w znacznym stopniu wyznaczała grubość ścian. Najszersze były ściany pierwszej kondygnacji, im wyżej tym grubość ścian się zmniejszała. W ten sposób powstawały załomy muru, które były wykorzystywane jako

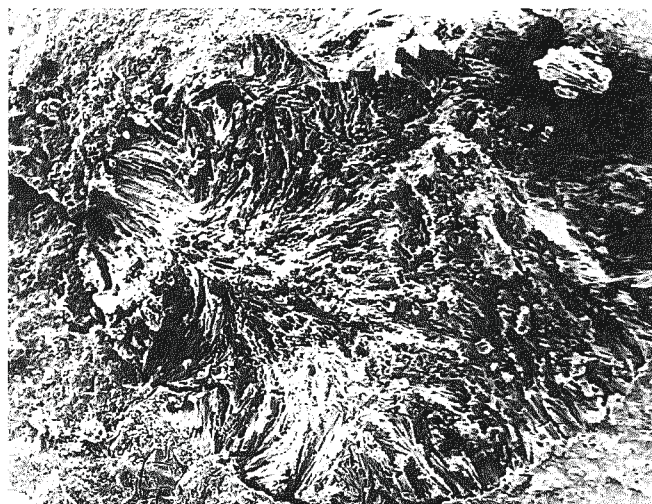
Ryc. 3. Dubno. Plan Bramy Łuckiej – rzut parteru (zgodnie z planem I. Gevka z 1995 r.)
Abb. 3. Dubno. Plan des Łucka-Tores: erster Stock (nach dem Plan von Helvak I, 1995)
Рис. 3. Дубно. План Луцких ворот: первый этаж (согл. плана Гевака И. 1995 г.)

Ryc. 4. Dubno. Brama Łucka. Próbkę zaprawy wapiennej z podziemnej części wieży – wstępny etap rozwarstwiania porów (powiększenie 700 x)

Abb. 4. Dubno. Łucka-Tor. Kalkmörtelprobe aus dem unterirdischen Torteil: Anfangsphase des Porenverwachsens (700 x Vergrößerung)

Рис. 4. Дубно-Луцкие ворота. Проба известкового раствора из подземной части башни: начальный этап зарастания пор (увеличение 700)

Ryc. 5. Dubno. Brama Łucka. Próbkę zaprawy wapiennej z podziemnej części wieży – proces zarastania porów (powiększenie 2000 x)

Abb. 5. Dubno. Łucka-Tor. Kalkmörtelprobe aus dem unterirdischen Torteil. Prozeß des Porenverwachsens (2000 x Vergrößerung)

Рис. 5. Дубно-Луцкие ворота. Проба известкового раствора из подземной части башни: процесс зарастания пор (увеличение 2000)

podstawy do konstrukcji dookólnej galerii drewnianej usytuowanej na drugim i trzecim piętrze. W części podziemnej znajdowało się jedno piętro piwnic, które przez przejścia podziemne były połączone z zamkiem usytuowanym na przeciwnym (wschodnim) skraju miasta¹.

Pomieszczenia Bramy Łuckiej wykorzystywane były w różny sposób. W ciągu XVI w. stacjonowała tu straż miejska. W 1620 r. ks. Janusz Ostrogski, kasztelan krakowski, miał zamiar osadzić tu mnichów bernardynów lecz nie zdążył tego dokonać (N. Golichowski 1899, s. 30). Od XVIII w. znaczenie obronne wieży zmniejsza się. W tym czasie na drugim piętrze Bramy Łuckiej odbywały się potajemne spotkania masonów. Wiadomo, że loża wolnomularska „Doskonała tajemnica” założona została w Dubnie w 1780 r. przez generała wojsk koronnych ks. Michała Lubomirskiego (R. Aftanazy 1994, s. 106). W XIX w. wieża ostatecznie straciła swoje znaczenie stając się jedynie zabytkiem architektury obronnej. W 1866 r. ks. Józef Lubomirski sprzedał Bramę Łucką bliżej nieznanej prywatnej osobie. Według rysunku inż. A. Pawłowskiego, w roku 1872 wieża posiadała jeszcze przejazd, zachowane były również fosa i wał. Jednak na zdjęciu z 1912 roku fosy już nie ma. Na jej miejscu zbudowano dwa drewniane domy i wytyczono nową ulicę (Bernardyńska). W 1892 r. w Bramie Łuckiej rozlokowane zostały koszary pułku piechoty armii rosyjskiej. Po II wojnie pomieszczenia wieży zajmowały różne organizacje. Obecnie wchodzi w skład zabytków rezerwatu miasta Dubna.

¹ Pod całym miastem znajduje się gęsta sieć przejść podziemnych. Niestety, ich plan dotychczas nie został sporządzony i żadne z licznych rozgalezień nie jest zbadane.

Ryc. 6. Dubno. Brama Łucka. Próbkę zaprawy wapiennej z podziemnej części wieży – struktura zwarta (powiększenie 2000 x)

Abb. 6. Dubno. Łucka-Tor. Kalkmörtelprobe aus dem unterirdischen Torteil: blok – rhythmische Struktur (2000 x Vergrößerung)

Рис. 6. Дубно-Луцкие ворота. Проба известкового раствора из подземной части башни: блочно-ритмическая структура (увеличение 2000)

Brama Łucka była wielokrotnie przebudowywana. Główne renowacje przeprowadzono w 1785 i 1967 r. o czym świadczy napis na płycie umieszczonej nad wejściem, na wysokości drugiego i trzeciego piętra. W wyniku tych zabiegów budowla zmieniła swój wygląd. Najpierw zlikwidowano przejazd przez bramę, zamurowano otwory strzelnicze i przebudowano wnętrze. Pierwotnie dach pokryty był gontem, podobnie jak pobliski kościół i klasztor oo. Bernardynów

(*Wołyńskie...* 1876, s. 491), w czasach późniejszych zamieniono go na blachę żelazną. Wnętrze budowli podzielono na szereg pomieszczeń.

Na zamówienie Państwowego Historyczno-Kulturowego Rezerwatu w Dubnie, w 1995 r. Instytut „Ukrzachidproektrestauracja” sporządził dokładny plan wieży (zamieszczony w artykule, nie uwzględnia elementów współczesnego rozplanowania wnętrza).

Część owalna wieży ma wymiary 8,12 x 16,82 m co daje 136,6 m kw. powierzchni, długość części prostokątnej wynosi 15,7 m zaś poprzecznej 14,3 m, w sumie 227,6 m kw. powierzchni (ryc. 3). W całości budowla ma powierzchnię 364,2 m kw. Grubość ścian wieży jest różna. Na pierwszym piętrze wynosi 2,50–2,80 m (część prostokątna), 2,90–3,07 m (część owalna); na drugim piętrze 2,30–2,50 m (część prostokątna), 2,50–2,60 m (część owalna); na trzecim piętrze od strony wschodniej – 1,0 m, od strony zachodniej – 1,2 m. Ogólna wysokość wieży wynosi ok. 11 m. Brama Łucka posiadała 23 okna, po osiem na pierwszym i drugim piętrze i siedem na trzecim.

Z nadziemnej i podziemnej części budowli pobrane zostały próbki zaprawy wapiennej, które poddano analizie rentgenowskiej i mikrostrukturalnej w celu uzyskania informacji o składzie mineralogicznym oraz stopniu twardości substancji. Wiadomo, że strukturę świeżo przygotowanej zaprawy wapiennej cechują liczne pory, które później zarastają. Przebieg tego procesu zależy od rodzaju minerałów wchodzących w skład substancji oraz czasu. Ostatecznie, zarastanie porów prowadzi do ich zniknięcia a zaprawa przekształca się w spistą i bardzo twardą masę. Wykorzystywana w budownictwie zaprawa wapienna w połączeniu z większą ilością wody posiadała właściwości plastycznego ciasta co pozwalało wprowadzić do takiej substancji dużą ilość piasku. Przygotowana w ten sposób zaprawa mogła być wykorzystywana tylko do murowania nadziemnej części budowli, ponieważ nie jest wodoodporna.

Analogiczna zaprawa wapienna została wykorzystana przy budowie Bramy Łuckiej. Charakteryzuje się jasnoszarą barwą, jest porowata i krucha. Wyrażna forma kryształów węglanu wapnia w porach świadczy o tym, że kryształy rosły wolno, tzn., że proces twardnienia trwa do tej pory. Ten mikro system cechuje powolne powstawanie trwałych związków wodnosilikatowych.

Zaprawa o nieco innym charakterze była potrzebna do murowania ścian podziemia. Musiała być przede wszystkim wodoodporna. Przygotowanie takiego materiału polegało na wprowadzeniu do zaprawy wapiennej różnych domieszek. Próbką zaprawy z piwnic Bramy Łuckiej zawiera ziarna (o średnicy 1–2 do 5–6 mm) rozdrobnionej i roztartej cegły, który nadaje zaprawie charakterystyczne zabarwienie zmieniające się od barwy kremowej do różowej. Zaprawę cechują podstawowe fazy krystaliczne niskotemperaturowe kwar-

cu ($d/n=0,427; 0,335; 0,246; 0,228$ nm i inne), skalenia ($d/n=0,371; 0,321; 0,319$ nm i inne) oraz duża ilość skarbonizowanego wapna w postaci węglanu wapnia ($d/n=0,386; 0,305; 0,250; 0,210$ nm i inne). Dla ziaren cegły charakterystyczne są intensywne refleksy z $d/n=0,540; 0,340; 0,286; 0,270; 0,255$ nm i inne co pozwala utożsamiać je z mulitem ($Al_2O_3 \cdot SiO_2 \cdot nH_2O$) – produktem wypalania gliny w temperaturze powyżej 900 stopni C. W mikrostrukturze substancji zauważono pory o różnym stopniu zarastania (ryc. 4). Jednak głównym elementem mikrostruktury zaprawy są gęsto ułożone kryształy węglanu wapnia, które zrosły się ze sobą pokrywając inne formy kryształów (ryc. 5). Poza tym kryształy węglanu wapnia (jako spoiwo) na tyle zrosły się z ziarnami piasku i cegły (jako wypełniaczem), że granica między nimi jest już niewidoczna (ryc. 6). Świadczy to o przebiegu reakcji chemicznej między spoiwem a wypełniaczem, co zapewnia bardzo dużą trwałość zaprawy. W większości wypadków siła zrastania się kryształów węglanu wapnia jest wyższa od siły samych kryształów $CaCO_3$, co zapewnia dużą trwałość substancji.

W ten sposób ustalono, że celowo ściany w podziemnej części Bramy Łuckiej zmurowano na zaprawie wapiennej posiadającej zdolność szybkiego (względnie) twardnienia, nadziemne zaś wybudowane zostały na zaprawie, która cechuje powolny proces twardnienia.

Na koniec kilka słów o najbliższym otoczeniu omawianej bramy. Teren poza Bramą Łucką stopniowo obniża się w kierunku północnym i wschodnim ku bagnom. Dlatego od strony północnej, na skraju wału została zbudowana jeszcze jedna brama o której w 1872 r. wspomina w swoich notatkach inż. Aleksander Pawłowski z Milanówka pod Warszawą. Nie wiadomo kiedy budowla została zniszczona, jednak w r. 1937 już nie istniała. Wg A. Pawłowskiego był to budynek na planie kwadratu dwu-, a właściwie trzykondygnacyjny w postaci wieży, nakryty czterospadowym dachem. Nad oknem okolonym ciosami kamiennymi został wyrity rok „1540”. Na dole rysunku A. Pawłowski umieścił podpis; „tu był zamek Ostrogskich i podziemne przejście do zamku Lubomirskich”. Oprócz tego rysunku zachowało się również zdjęcie omawianej wieży z 1870 r. opublikowane przez P. Bohdziewicz. „Wieża ta na dole posiadała otwory strzelnicze, wyżej zaś obramowania przypominające okna dawnego refektarza w (pobliskim) głównym gmachu klasztornym, na górze zaś okna mniejsze, prawdopodobnie w pomieszczeniach o charakterze niereprezentacyjnym” (P. Bohdziewicz 1973, s. 149).

Obecność wału, fosy oraz dwóch wyżej omówionych wież świadczy o tym, że zamek ks. Ostrogskich (znajdujący się we wschodniej części miasta) nie był jedynym punktem obronnym w Dubnie. Wspólnie tworzyły silny system fortyfikacyjny. Jest bardzo prawdopodobne, że pierwotnie istniały tutaj również jakieś dodatkowe urządzenia obronne zniszczone przez późniejsze inwestycje.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Aftanazy R.	Litopys...
1994 <i>Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej</i> , t. V, Wrocław.	1989 <i>Litopys Ruskyj (za Ipatskym spyskom)</i> , Kyiv.
Bohdziewicz P.	Lozoviuk I.
1973 <i>Studia z historii polskiej sztuki w czasach baroku i rokoka</i> , Lublin.	1991 <i>Łucka Brama</i> , „Visnyk Dubenscyny”, 13 lutoho.
Golichowski N.	Słownik...
1899 <i>Materiały do historii oo. Bernardynów w Polsce</i> , Kraków.	1881 <i>Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich</i> , Warszawa.
	Volynskie...
	1876 <i>Volynskie eparchialne vedomosti</i> , Nr 14.

Wiera Hupało, Maria Łosyk, Olga Osadcza

Das Łucka-Tor in Dubno

Zusammenfassung

Dieser Bericht stellt ein wenig bekanntes Denkmal der aus dem XVI Jh. stammenden Fortifikationsarchitektur dar. Es ist der Torturm in Dubno in Wolhynien.

Vom Norden, Osten und Süden war Dubno von Sümpfen und vom Fluß Ikwa umgeben. Den einfachsten Zugang zur Stadt gab es von der westlichen Seite, so hat man hier auch die Befestigungsanlagen (Festungsgraben und Festungswall mit Einfahrt) lokalisiert, die eine wichtige Verteidigungsfunktion erfüllten. Der Bau an dieser Stelle des Torturms ist mit dem Fürsten Konstanty Ostrogoski verbunden (1460–1530). Der Turm besteht aus zwei Teilen: einem ovalen (der nach draußen über den Wall hinausragt) und dem rechteckigen (der hinter dem Wall versteckt ist). Dieses drei-

stöckige Bauwerk mit der Überführung besaß in jedem Stockwerk Schießscharten (mindestens 23). Im Turminnen gab es im zweiten und dritten Stock die Galerien. Man vermutet, daß der Turm eine Verbindung durch unterirdische Tunnel mit der Burg der Ostrogski Fürsten, die im östlichen Teil der Stadt gelegen war, hatte. Die archivalischen Angaben bestätigen es, daß in der Nähe des Łucka-Tores sich noch ein weiterer Tor befand. Darauf verweisen ziemlich gute Befestigungsanlagen der mittelalterlichen Stadt. In diesem Zusammenhang erscheint das Łucka-Tor (einziges befestigtes Bauwerk, das bis heute erhalten blieb) als ein wichtiger Verteidigungspunkt am westlichen Stadtrand.

Вера Гупало, Мария Лосык, Ольга Осадча

Луцкие ворота в Дубно

Резюме

Статья посвящена малоизвестному и слабоизученному памятнику оборонного зодчества XVI в. Луцкой надвратной башне в г.Дубно на Волыни. Свое название ворота получили от дороги, идущей в направлении г.Луцка. С севера, востока и юга Дубно был окружен болотами и р.Иквой. Наиболее уязвимым город оставался только с запада, поэтому здесь сооружают мощную оборонительную линию в виде широкого и глубокого рва и вала с единственным разрывом в виде въезда. Проезд оформляют с учетом повышенного контроля над местностью и увеличения поля для флангового обстрела. Возведение ворот связывают с именем князя Константина Острожского (1460–1530 гг.). Башня состояла из двух частей: овальной (выступающей на

извне за линию вала) и прямоугольной (спрятанной за валом). Трехэтажная постройка со сквозным проездом имела на каждом этаже бойницы для пушек (не менее 23). Внутри башни на втором и третьем этажах находились галереи. Предполагается, что башня соединялась подземным ходом с замком князей Острожских, расположенным на восточной окраине города. Известные по архивным материалам данные о наличии еще одной башни поблизости Луцких ворот убеждают о существовании линии укреплений вокруг средневекового города. В их контексте Луцкие ворота (единственная постройка, сохранившаяся до наших дней) являлись мощным фортификационным узлом на западном конце города.